

Тетяна ЛУГОВА

м. Горлівка

УДК 821.161.3

ЗМІСТ І ФОРМА ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ В ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОМУ ДИСКУРСІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

У статті з'ясовується категоріальний апарат літературознавчих досліджень М.С. Грушевського, семантика основних літературознавчих понять, якими оперував учений в «Історії української літератури». Авторка з'ясовує спільне і відмінне в розумінні цих понять попередниками і сучасниками дослідника.

Ключові слова: предмет історії літератури, словесність, еволюціонізм, зміст і форма, автор, дискурс.

Визначення понятійного апарату має важливе значення для з'ясування літературознавчої концепції історика літератури. Для цього насамперед необхідно окреслити літературознавчий інструментарій, яким послуговувався вчений, що дозволить визначити основні концептуальні положення його праці.

М.С. Грушевський, як і багато інших літературознавців того часу, починав своє дослідження з визначення предмету історії літератури. Ним, як стверджує вчений, є все те, що «означається як література, або словесність художня, мистецька, артистична, або поезія в широкому значенні слова, себто, коли вже не протиставляється прозі, а обіймає собою й художню прозу» [5, с. 50].

У наведеному визначенні привертає увагу та обставина, що автор намагається вдосконалити понятійний апарат. Словесність розглядається М.С.Грушевським як синтез усної та писемної творчості. Особливо важливо, як справедливо зазначав П.Кононенко, що вчений «надає цьому поняттю універсального значення і виводить його з найдавніших форм буття, світорозуміння і, таким чином, вірувань, філософії, життєдіяльності народу» [8, с. 50].

М.С. Грушевський не перший із літературознавців оперував терміном «словесність». Його активне використання характерне для більшості представників культурно-історичної школи. Це пояснюється «наближенням літературознавства

до суміжних історичних дисциплін, скажімо, поетики та етнографії, що виступало засобом боротьби з естетичним формалізмом, котрий намагався обмежити завдання історії літератури вивченням художньої структури творів» [6, с. 10]. У зв'язку з цим автор славнозвісної «Історичної поетики» О.М. Веселовський зазначав: «... Щоб зрозуміти подію, треба, я думаю, виходити від вивчення самого життя; щоб відчутти запах ґрунту, треба стояти на цьому ґрунті» [2, с. 388].

Звичайно, О.М. Веселовський справедливо побоювався, що обоження понять «література» і «словесність» дасть підставу для вихолощення художньої специфіки твору. «Чого тільки не підійде під це визначення, — зазначав він, — історія науки, поезії, богословських питань, економічних систем і філософських побудов» [2, с. 387]. Пізніше йому вдається уточнити поняття художня специфіка літератури і таким чином чіткіше розставити акценти у внутрішньому змісті словесності [6, с. 11]. Тоді словесність постане перед ним частиною суспільної думки. «Історія думки — ширше поняття, література її частковий вияв, її окремішність передбачає ясне розуміння того, що таке є поезія, що таке еволюція поетичної свідомості і її форм» [2, с. 53].

У цьому ж напрямку працював М.С. Грушевський. Щодо проблеми, яку підняв О.М. Веселовський, автор історії української літератури зазначав: «Ніяк, однак, не можна робити з цього правила, що, мовляв, у певних, початкових періодах літературного розвою до історії літератури треба зачисляти різні не літературні полеміки і перетворювати історію літератури в історію письменства» [5, с. 50]. М.С. Грушевський використовує поняття «красної словесності» на позначення всієї словесної творчості і допускає, що історик літератури може «щось витягнути для історії літератури в княжій добі з «Руської правди» чи з Олегових договорів, — се річ його методу» [5, с. 50]. Але як такі закони, трактати, ділові записи не можуть бути предметом історії літератури, «оскільки вони не вложені в естетичну форму (що також буває!), все се пам'ятки письменства, не літератури, не красної словесності» [5, с. 50].

Отже, і О.М. Веселовський, і М.С. Грушевський були на подібних позиціях щодо визначення предмету історії

літератури. М.С.Грушевський, уточнюючи визначення предмету історії літератури, в унісон О.М.Веселовському стверджував, що історик літератури «може і повинен шукати проявів і характеристичних прикмет сього словесного мистецтва скрізь, де воно проявляється» [5, с. 52], маючи на увазі і філософські трактати, і релігійні постулати, і, звичайно, безпосередньо художні твори. У загальному, широкому значенні вони відбивають окремі елементи суспільної думки, виражені в естетичній формі (красній). Завдання ж історика літератури – узагальнити, систематизувати їх.

Таким чином, і для О.М. Веселовського, і для М.С. Грушевського літературно-художня категорія словесності виконує об'єднавчу функцію. Саме тому український історик літератури стверджував, що з історії словесного мистецтва не можна викинути ні молитов, ні заповідей, ні заклять і замовлянь, оскільки вони «вилились в естетичній формі <...>, виходять із естетичної емоції й мають на меті естетичну ж емоцію» [5, с. 51]. Подібний погляд на предмет історії літератури співзвучний з естетичною теорією О.Потебні, котрий вважав слово ембріональною формою поезії. Це підкреслює відомий американський учений І. Фізер. На його думку, М.С.Грушевський вважав, що кожне висловлювання і кожне слово є «поетичним образом, викликаним емоцією й уявою творця, який передає його слухачеві, так, як поет передає поетичний образ, артистичний твір» [11, с. 32].

Слід, однак, визнати, що вихідним моментом цієї думки була позиція І.-А. Тена, викладена у вступі до «Історії англійської літератури» на початку 60-х років ХІХ століття. Розглядаючи людську цивілізацію як єдине ціле, він підкреслював, що «релігія, філософія, форма сім'ї, література і мистецтво кожної цивілізації утворюють систему, де будь-яка незначна зміна викличе зміну загальну...» [10, с. 90]. Для формування думки М.С. Грушевського про необхідність пошуку естетичного матеріалу в різних сферах творчої діяльності людей зауваження І.-А. Тена мало неабияке значення. Накопичення естетичного матеріалу в філософській і релігійній літературах рано чи пізно повинно було надати нової якості художній творчості.

Якщо М.С. Грушевський справді виходив з тенівського закону взаємозалежностей, то це, очевидно, має підтверджувати

позитивістський світогляд ученого, що для з'ясування предмету історії літератури в його концепції має особливе значення. Однак, М.С. Грушевський, готуючи «Історію України-Руси» та «Історію української літератури», перебував у науковому оточенні, яке до позитивізму ставилося дуже обережно.

Безпосередньою підставою для визначення позитивістських позицій М.С.Грушевського є його еволюціонізм: як у загальноісторичному, так і в літературознавчому розвитку. Принаймні один із провідних радянських спеціалістів із проблем позитивізму І.С. Кон у монографії «Позитивизм в соціології» стверджував, що «центральне поняття філософії Спенсера – еволюція» [7, с. 25]. На нашу думку, саме еволюціоністський погляд на історико-літературний процес дасть можливість М.С. Грушевському з'ясувати безперервність розвитку історії української літератури.

Якщо й шукати позитивістські риси в методології М.С. Грушевського, то це слід робити, з'ясовуючи розуміння вченим особливостей розвитку літературного процесу. Всупереч радянській методології, яка розглядала розвиток літературної якості (і не лише її) як революційний стрибок, М.С.Грушевський сприймає її як літературну еволюцію. «Віками еволюції, – пише він, – витворились специфічні роди словесної творчості, але орудують спеціальними формами для сього ефекту» [5, с. 50].

Еволюційне чи революційне сприйняття істориком літературного процесу має принципове значення також і у визначенні предмету історії літератури як науки. Якщо історик сприймає розвиток літературного процесу як результат революційних змін у літературі, а перед цим і в суспільстві, то він змушений розглядати не естетичний бік процесу, а ті чинники, які зумовили ці революційні зміни в літературі, і, вочевидь, в історії суспільства загалом. У такому випадку історик літератури змушений принципово зміщувати акценти в розумінні предмету історії літератури, тим самим відходячи від об'єктивності в оцінці історико-літературних процесів. І тоді цілком можливо, що негативні явища та якості можуть набути позитивного значення і навпаки. Наприклад, насилля, яке негативно оцінюється людством, але без якого не може відбутися жодна революція, в такому випадку може оцінюватися як позитивне явище.

З огляду на сказане, історія літератури як наука не зможе виконати свого завдання. За М.С. Грушевським, вона має «подати образ «літературної творчості» у вище поданім широкім розумінні «красної словесності» в певній добі чи у певного народу в її історичнім розвої» [виділено М.С.Грушевським. – Т.Л.] [5, с. 49]. З цього випливає, що революційне сприйняття істориком літературного процесу призводить до викривленого «образу літературної творчості».

Еволюційне сприйняття літературної і, відповідно, соціальної дійсності дозволяє історика літератури зосередити увагу на виявах прекрасного, естетичного, «красного». І в цьому варіанті розвитку теорії загальнолюдські моральні цінності знайшли свою гідну оцінку. За цих обставин навіть революційні теорії насилля та інші негативи суспільного життя висвітлюються істориком об'єктивно, а отже, й історія літератури як наука відбиває реальний і максимально об'єктивний «образ літературної творчості», тобто виконує своє завдання.

Отже, якщо враховувати характер еволюціоністських поглядів М.С.Грушевського на розвиток літературного процесу, то з урахуванням часу його позитивізм не виглядає таким уже хибним, як його трактували радянські вчені. Принаймні, на нашу думку, він допоміг йому досить чітко сформулювати предмет історії літератури, обґрунтування якого нічим не поступається ідеям О.М. Веселовського.

Для визначення предметудослідження вчений звертається і до аналізу таких літературознавчих категорій, як зміст і форма літературного твору. Він здійснює спробу з'ясувати їхній взаємозв'язок. Не дивлячись на те, що М.С.Грушевський певною мірою перебував на філософських позиціях позитивізму, для якого форма має чи не найсуттєвіше значення (чого, наприклад, вартий лише вислів В.Гаузенштейна: «Коли ми займаємось історією, ми займаємось історією форми» [5, с. 28]), український учений відводить належне місце і змісту. Завданням історика літератури М.С.Грушевський вважав дослідження історії словесного мистецтва, а «не історії певних його форм», і, відповідно, пошук «проявів і характеристичних прикмет свого словесного мистецтва скрізь, де воно проявляється» [5, с. 52].

Р. Гром'як підкреслює, що погляд ученого на завдання історика літератури ґрунтується на соціально-психологічній доміні, зумвленій теорією мімезису (наслідування), відображення тощо, однак при цьому М.С.Грушевський «не заперечував необхідності пильно студіювати форму художніх творів» [4, с. 255]. Словесні твори, на його думку, звертаються не стільки до розуму (інтелекту), скільки до почуття й уяви читачів. Учений зазначав, що творець, вкладаючи своє почуття (емоцію) в естетичну (красну) форму, «за її поміччю викликає суголосні образи й почуття в своїм слухачі, впливає на його настрій і його волю» [5, с. 50]. Форма, таким чином, стверджував М.С. Грушевський, «грає тут величезну роль», а «щирість і сила емоції творця за поміччю естетичної форми — коли вона дійсно відповідає власному змістові і естетичним вимогам — набирає впливу майже непереможного» [5, с. 50].

Звернімо увагу на подібність розуміння цих понять сучасними літературознавцями. М.М. Гіршман, зокрема, вважає, що органічна єдність змісту і форми літературного твору — це у літературі нового часу завжди «особистісна єдність, у кожній миті своїй виявляє присутність творця, присутність суб'єкта, який створює завершений художній світ» [3, с. 63]. Звичайно, ми не маємо підстав для того, щоб шукати у М.С. Грушевського детальної розробки цієї проблеми, як у сучасних літературознавців. Візьмемо до уваги лише думку В.Є. Халізева, котрий вважає, що єдність змісту і форми надає творові органічності [14, с. 154]. Він вказує на спадкоємність цієї ідеї від Г. Брандеса, який стверджував, що там, де форма і зміст невіддільні, оригінальність форми співмірна із самою оригінальністю. Це означає, що підходить М.С. Грушевського до цієї проблеми формувалися, зокрема, під впливом західноєвропейського літературознавства.

Для М.С. Грушевського оптимальним співвідношенням змісту і форми є таке, при якому якнайповніше реалізується зміст. Тому ці дві літературні категорії для нього мають певну рівноцінність, при якій вдається досягти «певної відповідності форми змістові і задоволення нею наших вимог краси» [5, с. 52].

Таке розуміння взаємозв'язку змісту і форми зумовило важливий методологічний висновок про те, що у вивченні

творчості письменника слід з'ясувати залежність його світогляду від суспільно-соціального середовища. На думку дослідника, «словесний твір, положений автором відразу на письмо і письмом законсервований, доносить до нас твір автора, його індивідуальність, його реагування на оточення, і тим самим – риси самого цього оточення» [5, с. 57].

Таким чином, дослідження змісту та форми літературного твору значно розширюють уявлення про предмет історії української літератури. М.С.Грушевський визнає традиційну схему літературної історії: простеження літературних родів (оригінальні чи запозичені), аналіз змісту і словесної форми, тем та їх обробки. При цьому, як зазначає М.С. Грушевський, предмет трактується або за епохами, або за родами літературних творів. У центрі уваги дослідника може бути літературний твір, який, як правило, розглядається з аналогічними творами інших авторів тієї ж доби, що дає можливість з'ясувати еволюцію форм і літературної творчості. Інший шлях історика літератури полягає у тому, що в центрі уваги мав стати автор твору, а значить – і ті історичні та соціальні умови, в яких він працював. Аналіз «Історії української літератури» підтверджує, що дослідник більше схиляється саме до такого підходу, хоча при цьому й критикує історії літератури, підготовлені М. Петровим та О. Огоновським. Обоє авторів він звинувачує в тому, що вони не досить серйозно ставилися до методу І.-А.Тена: пізнати автора як продукт соціального процесу. При цьому М.С.Грушевський зазначає, що останній дуже невдало обрав термін *раса* (*race*) для характеристики морального стану народу.

Однак, все-таки не це приваблювало М.С. Грушевського у праці І.-А.Тена, котрий вважав, що сучасний метод, який він намагався наслідувати і який знаходив застосування в усіх суспільних науках, полягає у розумінні «витворів людського духу і зокрема творів мистецтва як фактів, характерні риси яких треба встановити як наслідок певних причин, які треба знайти» [9, с. 93]. Цим, на його думку, вичерпувалося завдання історика літератури. Отже, М.С. Грушевський звертається ще до однієї літературознавчої категорії – категорії автора і ставить його у центр дослідження як породження соціокультурних умов розвитку. Відповідно, автор

літературного твору і його епоха є предметом дослідження в його історії літератури.

Порівняємо погляди М.С. Грушевського з ідеями його попередників. І.Я. Франко звертається до питання визначення предмету історії літератури у «Нарисі з історії українсько-руської літератури» та статті «Теорія і розвій історії літератури». Вчений зазначає, що предметом його дослідження була література, що «виросла на території, заселеній українським народом і в тісному зв'язку з історією того народу. Розбираємо її усну традицію, багату і різнорідну як мало в якого європейського народу, і її письменні пам'ятки від самих початків» [12, с. 16]. Однак, таке тлумачення предмета історії української літератури не повною мірою розкриває його зміст. Повніше воно відтворене в тексті статті, де йдеться про завдання історії літератури, одним з яких, зокрема, на думку І.Я. Франка, виявляється співвіднесення національного й інтернаціонального в літературі. Йдеться, як і в М.С.Грушевського, про взаємозв'язок змісту і форми літературного твору. Але на відміну від останнього, І.Я. Франко звужує цей аспект до необхідності «розрізняти своєрідно-національне від реально-міжнародного: національний зміст у міжнародній формі, і національну форму, в яку відлито міжнародний зміст» [13, с. 8-9].

Не можна, очевидно, не погодитися з тим, що зведення змісту і форми літературного твору лише до національного аспекту дещо збіднює і те, й інше. Значно ширше поставлене питання М.С. Грушевським дозволяє, за термінологією І.Я. Франка, врахувати «шаблони та формули» і в естетичному, і в національному, і в соціальному, і в політичному, і в багатьох інших аспектах.

Штучне, як на наш погляд, звуження предмету історії літератури об'єктивно підштовхує дослідника до відповідного методу дослідження – бібліографічного. Саме такий підхід був критикований багатьма літературознавцями, а О.М. Веселовський назвав його «переліком літературних фактів, розташованих у хронологічному порядку та пересипаних естетичними оцінками і картинами звичаїв» [15, с. 12]. Але при всьому цьому «Нарис історії українсько-руської літератури» був значним кроком у розвитку національної історії літератури.

Він принципово відрізнявся і від уже згадуваної праці О.Огоневського, і від зарубіжних історій, скажімо, «Руководства до истории литературы» Людвіга Вахлера, підготовленої і написаної у першій третині ХІХ століття, в якій дається короткий глосарій праць із географії, історії, філології, мистецтвознавства тощо. І хоч І.Я. Франко в «Нарисі» та статті підкреслював важливість соціального чинника, але знову ж таки, на нашу думку, використовував його набагато обмеженіше, ніж М.С. Грушевський в «Історії української літератури».

Таке обмежене використання зумовлювало й обмеженість еволюційного погляду на історію літератури. Ось чому М.С. Грушевський намагався бути однозначним, не допускати щонайменших сумнівів у найголовнішому: народ — творець української літератури на всіх етапах її розвитку. В І.Я. Франка питання ставиться інакше, в іншому ракурсі: «Історію літератури творять переважно визначені творчі одиниці» [13, с. 15]. Погодьмося, тут принципово інша постановка питання, ніж у М.С.Грушевського. За І.Я. Франком, літературу творять «творчі одиниці», за М.С. Грушевським — народ. Отже, звуження розуміння І.Я. Франком творця історії літератури обмежує функцію соціального чинника, що об'єктивно зумовлює схильність до революційної оцінки історії літератури (або обмеженість еволюційності, що, зрештою, є одним і тим самим). Звідси виникає, у свою чергу, якась половинчастість у визначенні творця літератури, що зумовлює перевагу концепції історії української літератури М.С. Грушевського в питанні визначення її предмета як науки.

Таким чином, М.С. Грушевський розумів літературу як словесність художню, мистецьку, артистичну, поезію в широкому значенні слова. Завданням історика літератури вважав пошук проявів і характеристичних прикмет словесного мистецтва і в філософських трактатах, і релігійних постулатах, і художніх творах. Український літературознавець також розглядав змісту і форму художнього твору як нерозривну єдність. Але найважливішим, на нашу думку, для М.С. Грушевського було переконання, що предметом дослідження науки про літературу є автор твору як породження соціокультурних умов розвитку і його епоха.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О.І. До питання про періодизацію історії дожовтневої української літератури // Білецький О.І. Письменники і епоха. Збірник статей, досліджень, рецензій з питань української літератури. — К., 1963. — С. 17–38.

2. Веселовский А.Н. Историческая поэтика / Ред., вступ. статья и прим. В.М. Жирмунского // Веселовский А.Н. — Ленинград: Гослитиздат. «Худож. литература», 1940. — 648 с.

3. Гиршман М.М. Литературное произведение: Теория и практика анализа. Учебное пособие // Гиршман М.М. — М.: Высш. школа, 1991. — 166 с.

4. Гром'як Р.Т. Давнє і сучасне // Гром'як Р.Т. — Тернопіль: Лілея, 1997. — 272 с.

5. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. — Т.1 / Упоряд. В.В. Яременко; Авт. передм. П.П. Кононенко; Приміт. Л.Ф.Дунаєвської // Грушевський М.С. — К.: Либідь, 1993. — 392 с.

6. Жирмунский В. Историческая поэтика А.Н. Веселовского // Веселовский А.Н. Историческая поэтика. / Ред. и вступ. статья В.М. Жирмунского. — Ленинград: Гослитиздат. «Худож. литература», 1940. — С. 3–37.

7. Кон И.С. Позитивизм в социологии. Исторический очерк // Кон И.С. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1964. — 207 с.

8. Кононенко П.П. Українська література. Проблема розвитку: Навчальний посібник // Кононенко П.П. — К.: Либідь, 1994. — 336 с.

9. Тэн И. Философия искусства // Тэн И. — М.: ОГИЗ, ИЗОШЗ, 1933. — 360 с.

10. Тэн И.-А. История английской литературы. Введение // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Трактаты, статьи, эссе. / Сост., общ. ред. Г.К. Косикова // Тэн И. — М.: Изд-во МГУ, 1987. — С. 72–94.

11. Фізер І. До генези понятійного апарату історії української літератури Михайла Грушевського // Літературознавство: доповіді і повідомлення / Другий міжнародний конгрес українців. — Львів, 22-28 серпня 1993 р., Міжнародна асоціація українців; АН України. — Львів: БВ, 1993. — 334 с.

12. Франко І.Я. Нарис історії українсько-руської літератури // Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. — 1909. — Т. LXXVIX. — С. 5–45.

13. Франко І.Я. Теорія і розвій історії літератури // Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка, 1909. — Т. LXXVIX. — С. 5–45.

14. Хализев В.Е. Теория литературы // Хализев В.Е. — М.: Высш. школа, 2000. — 399 с.

15. *Якобсон Лев*. Александр Веселовский и социологическая поэтика // Литература и марксизм. Журнал теории и истории литературы. Институт языка и литературы Российской ассоциации научно-исследовательского института общественных наук. — М.: Государств. издат-во, 1928. — С. 10–45.

АННОТАЦИЯ

Содержание и форма в литературоведческом дискурсе М.С. Грушевского. В статье исследуется категориальный аппарат М.С.Грушевского, семантика основных литературоведческих понятий, которыми оперировал ученый в «Истории украинской литературы». Автор выясняет общее и различное в понимании этих понятий предшественниками и современниками исследователя.

Ключевые слова: предмет истории литературы, словесность, эволюционизм, содержание и форма, автор, дискурс.

SUMMARY

Content and form in M.S. Grushevsky's literary discourse. The categorical devices of M.S.Grushevsky is investigated in the article as well as the semantic of the main literary categories, that the scientist used in «The History of Ukrainian Literature». The author of the article finds out common and distinctive features in the understanding of these concepts by M.S.Grushevsky's predecessors and contemporaries.

Key words: subject of History of Literature, philology, evolutionism, content and form, author, discourse.